

**SADRIDDIN AYNIYNING “ESDALIKLAR” ASARIDA
ANTROPONIMLARNING LEKSIK QATLAMLARI**DOI: <https://doi.org/10.53885/edinres.2022.54.49.006>*Jumayev Ruzokul Xoliqulovich,
Buxoro davlat universiteti katta o'qituvchisi*

Annotatsiya. Maqolaning asosiy mazmunini S.Ayniyning “Esdaliklar” asarida antroponimlarining leksik tahlili tashkil etadi. Muallif Sadriddin Ayniyning “Esdaliklar” asari antroponimlarini quyidagi leksik guruhlarga bo'lish mumkinligini ta'kidlaydi: afsonaviy, tarixiy shaxslar, payg'ambarlar va din arboblarning ismlari, shohlar, shahzodalar va boshqa zodagonlarning ismlari, yozuvchi, olimlar, nufuzli shaxslarining ismlari. Tuzilishi bo'yicha ularni oddiy, yasama, murakkab va kompozitsion guruhlarga bo'lish mumkin. «Esdaliklar» asarida o'z aksini topgan antroponimlar hayotning tabiat, kasb-hunar, xalq urf-odat va an'analarini bildiradi. Boshqa fanlar, tarix va etnografiya uchun ham katta ahamiyatga ega. Shuningdek, ular orqali hududlarning ayrim xalq urf-odat va an'analarini ochib berish ham mumkin.

Kalit so'zlar: antroponimlar; ismlar; odamlar; ijtimoiy guruhlar; oddiy, yasama, murakkab, tarkibiy, til, tuzilish, tojik tili, arab tili, o'zbek tili, mifologik, barqaror, an'ana, mifologiya, zodagonlar, din arboblari, yozuvchilar, yetakchilar va a boshqalar.

**ЛЕКСИЧЕСКИХ ПЛАСТЫ АНТРОПОНИМОВ ПРОИЗВЕДЕНИЯ
САДРИИДДИНА АЙНИ «ВОСПОМИНАНИЯ»**

Аннотация. Основное содержание статьи - лексический анализ антропонимов «Воспоминания» С. Айни. Автор отмечает, что антропонимы произведения «Воспоминания» С. Айни можно разделить на следующие лексико-тематические группы, такие как: мифические и исторические персонажи, имена пророков и религиозных деятелей, имена королей, князей и других дворян, писателей и поэтов, дворян. По структуре их можно разделить на простые, построенные, сложные и составные. Антропонимы, которые отражены в произведении «Воспоминания» означают характер и качества жизни и занятий, народных обычаев и традиций и их изучение имеет большое значение для вида других дисциплин, включая историю и этнографию.

Ключевые слова: антропонимы, имена, люди, социальные группы, простой, искусственный, сложный, структурный, язык, структура, таджикский язык, арабский язык, турецкий язык, мифологический, стабильный, традиция, мифология, знать, религиозные деятели, писатели, лидеры и т. д.

**OF THE LEXICAL LAYER OF ANTHROPONYMS OF «ESDALIKLAR»
(MEMOIRS) WORK BY SADRIDDIN AINI**

Annotation. The main content of the article is the lexical analysis of the anthroponyms of «Esdaliklar» (Memoirs) work by Sadriddin Aini. The author notes that the anthroponyms of «Esdaliklar» (Memoirs) work by Sadriddin Aini can be divided into the following lexico-thematic groups such as: mythical and historical characters, names of prophets and religious figures, names of kings, princes and other nobles, writers, poets, nobles. According to their structure, they can be divided into simple, constructed, complex and composite. This work is one of the outstanding works of fiction in Tajik literature. Anthroponyms, which are reflected in «Esdaliklar» (Memoirs) work denote the nature and quality of life, occupation, folk customs and traditions, and their study is of great importance for other disciplines, including history and ethnography. It is also possible through them to reveal some of the folk customs and traditions

of the regions.

Key words: anthroponyms, names, people, social groups, simple, artificial, complex, structural, language, structure, Tajik language, Arabic, Turkish, mythological, stable, tradition, mythology, nobility, religious figures, writers, leaders and etc.

Badiiy asarlarning antroponimlarini til xususiyatlari nuqtayi nazaridan o‘rganish va ko‘rib chiqish hozirgi davrda juda dolzarb bo‘lib, bunda kishi ismlarining qo‘llanish darajasi va badiiy obrazlarning o‘ziga xos xususiyatlarini ko‘rsatib, mavzuni aks ettirish, tasvirlash va tarixiy badiiy voqealarni ko‘rsatishdan iborat.

S. Ayniyning “Esdaliklar” asari ham Markaziy Osiyo xalqlarining XIX asr oxiri va XX asr boshlaridagi turli voqealarni qamrab olgan avtobiografik asarlaridan biri bo‘lib, voqealarni yoritishda tarixiy shaxslarning nomi tilga olinadi.

Shu sababli biz asar antroponimlarini lingvistik nuqtayi nazardan ko‘rib chiqish va ularning o‘ziga xos xususiyatlarini ko‘rsatishga qaror qildik.

Antroponimlarning leksik-semantik xususiyatlarini o‘rganish xalqlarning o‘tmish madaniyatining o‘ziga xos xususiyatlarini, urf-odatlarini, madaniyati, tur-mush sharoiti hamda ularning iqtisodiy-ijtimoiy hayotining rivojlanishi va shakllanishini aks ettirish va ochib berish hisoblanadi.

O‘zbekcha ismlarning lisoniy xususiyatlarini ilmiy jihatdan o‘rganish 1960- yillardan boshlangan. Xuddi shu davrda D. Abdurahmonov (1960), O‘. Nosirov (1965), F. Abdullayev (1960, 1961), M. Shamsieva (1962), A. Ishaev (1961), X. Doniyorov (1960) kabi olimlarning o‘zbek antroponimikasiga doir ayrim ilmiy va ilmiy-ommabop maqolalari e‘lon qilingan edi.

Tojik tilshunoslikda esa bir qancha tadqiqotchilar antroponimlar va ularning, tarixiy va badiiy asarlarda qo‘llanish darajasi bo‘yicha tadqiqotlar olib borgan.

Bu sohadagi tadqiqotchilar orasida O‘. G‘afurov [G‘afurov 1978], Sh. Haydarov [Haydarov 1988, 2010], M. Ayubova [Ayubova 2004], S.Y. Abodulloeva [Abodulloeva 2007, 2017], R. Shodiyev [Shodiyev 2015], Sh. Maynusov [Maynusov 2014], E.Davlatov [Davlatov 2017], S. Qurbonmamadov [Qurbon-mamadov 2016], J. Temirov [Temirov 2018]ning ishlari bevosita turli tarixiy asarlarning antroponimlarini o‘rganishga bag‘ishlangan bo‘lib, ular o‘z tadqiqoti natijalarini dissertatsiya yoki monografiya shaklida umumlashtirgan.

O. G‘afurovning ilmiy izlanishlari. “Рассказы об именах”, “О слож-носоставных антропонимах в таджикском языке” [G‘afurov 1968, 1978] tojik adabiy tili antroponimlari sohasidagi ilk tadqiqotlardan bo‘lib, bu boshqa tadqiqotchilarning tojik tili antroponimlarining tadqiqoti bilan shug‘ulllanishga keng yo‘l ochadi va ular O. G‘afurovning ushbu ilmiy ishiga tayangan holda bu sohani rivojlantiradi.

Aytish joizki S. Ayniyning “Esdaliklar” asari antroponimlari haqida tilshunos olim M. Shodiev bir nechta ilmiy maqola yozgan va shu paytgacha yozuvchining asarlaridagi geografik nomlar toliq o‘rganilmagan. Shu bois Sadridin Ayniyning “Esdaliklar” onomastik materialini lingvistik jihatdan o‘rganish juda qiziq bo‘lib, bu boradagi to‘plangan materiallarni lingvistik jihatlariga ko‘ra quyidagi guruhlariga bo‘lish mumkin:

1. Afsonaviy, tarixiy shaxslar, payg‘ambarlar va din arboblarning ism-lari. Yangi tug‘ilgan chaqaloqqa ism qo‘yish butun insoniyatning eng qadimiy an‘analaridan biri bo‘lib, ismlar millat madaniyati, g‘oya va kasb-hunarlarini o‘zida aks ettirib, jamiyat hayotining turli davrlari tafakkuri mahsuli sifatida bugungi kungacha yetib kelgan. Har bir millat va xalqning o‘z atrofidagi dunyoga qarashi turlicha bo‘lgani uchun bu plyuralizm, shubhasiz, nomlashda o‘z ifodasini topgan. Lekin odamlar fikrining manbai, eng avvalo, insoniyat doimo ijobiy dunyoqarash bilan qaraydigan, yaxshi deb hisoblaydigan ishonch va e‘tiqod rishtalaridir. Aytish joizki, farzandning dunyoga kelishi ota-ona baxti, nom qo‘yish marosimlari dunyo xalqlarida turlicha bo‘lib, ayrim ismlar totemik tafakkurdan kelib chiqqan. Muallif asardagi qahramonlarning barcha xususiyatlari va xulq-atvorini inobatga olib, unga munosib nom bersa, uni yaratishda nafaqat qiynalmaydi, balki sujet badiiyligiga ham ta’sir qiladi.

S. Ayniy «Esdaliklar» asarida quyidagi mifologik, tarixiy, paygʻambarlar va diniy shaxslar ismlari keltirilgan: Xoja Oʻbon, Xoja Xomoni, Hazrati Usmon, Sayidato, Rustam, Isfandiyor, Siyovush, Abomuslim, Mullo Bozor, Mullo Avez, Mullo Homid, Mullo Abdulhakim, Maxdumi Gav, Mullo Turob, Asadjon-Maxsum, Mullo Qamar, Orifxon aʼlam, Mullo Bahrom, Mulloshoh [1], Safiy, Mullo Bobojon, Mullo Hamrox, mulla Abdul Vohid, Mullo Sobit, Xoja Darvesh, Xoja Zayniddin, Qori Zohid, Mullo Nazrulloh sahhofi Lutfiy, Mullo Rahmat, Mullo Oqil, Mullo Burhon [2]...

Bu antroponimlardan quyidagi antroponimlar mifologik nomlar tarzida ifodalangan (Xoja Ubon, Xoja Xomoni, Saidato, Rustam, Isfandiyor, Siyovush), paygʻambarlar va din arboblari (Hazrati Usmon, Iso, Mullo Abdulhakim, Mullo Qamar, Orifxon Aʼlam, Mullo Bahrom, Mulloshoh, Safiy, Mullo Bobojon, Mullo Hamroh, Mullo Abdulvohid, Mullo Sobit, Xoja Darvesh, Xoja Zayniddin) va tarixiy (Maxdumi Gav, Mullo Turob, Asadjon-Maxdum [2], Mullo Qamar, Orifxon Alam, Mullo Bahrom, Mulloshoh [1], Mullo Bobojon, Mulla Hamroh, Mulla Abdul Vohid, Mullo Sobit, Xoja Darvesh, Xoja Zayniddin, Qori Zohid, Mullo Nazrulloh sahhofi Lutfiy, Mullo Rahmat, Mullo Oqil, Mullo Burhon [2].

Hazrati Usmon: Ачдоди мо ба ҳазрати Усмон, ки ёри сеюми пайғамбаранд, мерасад [2]. Ҷ кассаҳои Рустам, Исфандиёр, Сиёвуш ва Абӯмуслимро аз ёд медонист [2]. Isfandiyor: Ҷ кассаҳои Рустам, Исфандиёр, Сиёвуш ва Абӯмуслимро аз ёд медонист [2]. Siyovush [2; 40]: Ҷ кассаҳои Рустам, Исфандиёр, Сиёвуш ва Абӯмуслимро аз ёд медонист [2]. Aboʻmuslim: Ҷ кассаҳои Рустам, Исфандиёр, Сиёвуш ва Абӯмуслимро аз ёд медонист [2]. Mullo Homid: Аз шарикдарсони акаам Мулло Ҳомид ном ғиждувонӣ ва Зайниддинхоча ном миркулолӣ буданд, ки онҳо ғазалсарой мекарданд [2]. Mullo Abdulhakim: Дар он мадраса Мулло Абдулҳаким ном як муллои кӯлобӣ буд, ки дастакӣ китобфурӯшӣ мекард. Mullo Rahmat: Яке аз иштироккунандагони он маҷлисро Мулло Раҳмати сартарош меномиданд [2]. Mullo Oqil: Мулло Оқил кӯрсавод буда, аз чизҳои илмӣ ва адабӣ чизеро намефаҳмид [2]. Абӯалӣ Сино (Шайхурраис) ... аз ҳикмати табиӣ гап кушода, дар бораи он масъала фикри Абӯалӣ Синоро аз нобино пурсид [2]. Хожаоʻboniho (guzar) – Кӯчаи гузари Хоҷаубониҳо аз шимол ба чануб меравад [1].

2. Shohlar, shahzodalar va boshqa zodagonlarning ismlari. Ushbu kichik turkum S. Ayniyning “Esdaliklar” asarida quyidagi antroponimlarni oʻz ichiga oladi: Abdulfayzxon, Abdulahad, Shohmurod, Boturboy, Nazrulloboy, Fayziboy, Ubaydjoja, Orifxon, Yoʻldoshboy, Murodbek, Mirodil [1]...

Abdulfayzxon: Дар охири давраи ҳукмронии астархониён, хусусан, дар замони Абдулфайзхон (1708-1747) мадрасаҳои Бухоро ва Самарқанд тамоман вайрон ва хароб шуда буданд [2]. Shohmurod (Maʼsum-bi): Вақте аз сулолаи манғитиён амир Шоҳмурод (Маъсум-бӣ) бар сари қори ҳукмронӣ омад, ӯ бо таассуби динӣ ҳам бошад, дар мамлақати Бухоро ва Самарқанд баъзе ислохотро ба амал овард [2].

3. Yozuvchi, olimlar, nufuzli shaxslarining ismlari: Toʻtaposhsho, Homidjoja, Sultonposhsho, Avezjoja, Soib (Bobo Soib), Shayx Saʼdi, Saʼdiy Sheroziy, Boboqul Fayzullayev, Shohnazar Soyibov, Mirzo Moʻmin, Mirzo Yoʻldosh, Sharifjon Maxdum, Sadri Ziyo, Mavlono Jaloliddin Rumi, Mirzo Abdulvohidi Munzim, Mullo Navroʻz, Mavlono Abdurahmoni Jomiy, Ahmad Maxdumi Donish, Xisravi Dehlaviy, Soyibi Isfahoniy [1]...

4. Rahbarlar va turli kasb egalarining ismlari: Boturboyi Rangrez, Rustami Ashkiy, Mullo Turob, Asadjon Maxdum, Mullo Qamar, Orifxon alam, Mullo Bahrom, Murodi paxtakash, Mullo Nazrulloh sahhofi Lutfiy, Mullo Rahmat, Mullo Oqil, Mullo Burhon Ikromjoja [1]...

5. Asarda yozuvchining yaqin qarindoshlari ismi: S.Ayniyning “Esdaliklar” asaridagi bu kichik guruhga muallifning yaqin qarindoshlari, asosan, otasining ismi (Saidmurodxoʻja), onasi (Zavaroy), aka-uka (Muhiddin, Sirojiddin, Kiromiddin) amaki va xolalari bilan bogʻliq antroponimlar kiradi. Qarindosh-larning ismlari asarda bejiz aytilmagan, chunki ular har qanday voqea-hodisalarni yoritishda ishlatilgan: Abdushukurjoja [1], Poshshoxonim [1], Zavaroy [1],

Ergash [1], Muhiddin [1], Barot (Usto Barot) [1], Sirojiddin[1], Qutbiya [1], Kiromiddin [1], Ziyouddin [1], Nuriddin [1], Mullo Hamroh [1], Mullo Abdulvohid [1], Ustodo'stboyi qalandar [1], Sharifjon Maxdum [1], Sadri ziyo [1], Mullo Oqil [1], Mullo Burhon [1].

O'rganilayotgan asar antroponimlarini tuzilishi jihatidan quyidagi kichik guruhlariga bo'lish mumkin:

1) sodda antroponimlar : Iso [2], Rustam [2], Isfandiyor [2], Siyovush [2], Abo'muslim [2], Abdulfayzxon [2], Abdulahad [2], Ergash [2], Muhiddin [2], Barot [2], Sirojiddin [2], Qutbiya [2], Soib [2], Kiromiddin [2], Ziyouddin [2], Nuriddin[2]...

2) yasama antroponimlar: Abo'muslim [1], Boturboy [1], Nazrulloboy [1], Fayziboy [1], Ubaydxoja [1], Orifxon [1], Yo'ldoshboy [1], Murod-bek [1], Mirodil [1], To'taposhsho [1], Homidxoja [1], Sulton-poshsho [1], Avezxoja [1;70], Zevaroy [1], Safiy [2] va b.

3) murakkab antroponimlar: Zayniddinxoja [2;], Xojao'boniy [2], Shohmurod (Masumbiy) [2;176], Sayidato [2] va b.

4) ikki ismdan tarkib topgan antroponimlar: Xoja O'bon, Xoja Xomoniy, Hazrati Usmon, Mullo Bozor, Mullo Avez, Mullo Homid, Mullo Abdulhakim, Maxdumi Gav, Mullo Turob, Asadjon Maxdum, Mullo Qamar, Mullo Sobit, Xoja Darvesh [2], Xoja Zayniddin, Qori Zohid, Mullo Nazrulloh sahhofi Lutfiy, Mullo Rahmat, Mullo Oqil, Mullo Burhon, Mullo Qamar, Orifxonni alam, Mullo Bahrom, Mullo Shoh, Mullo Bobojon, Mullo Hamroh, Mullo Abdulvohid [2], va b.

Shuni ta'kidlash kerakki, "Esdaliklar" antroponimik materialining asosiy qismini turli kasb egalari nomi tashkil etadi. Bu antroponimlar guruhini tekshirish ular erkin sintaktik qolip asosida shakllanganligini ko'rsatdi. Ko'rib chiqilgan ishdan olingan material shuni ko'rsatadiki, bunday so'zlarning aksariyati tojik, o'zbek, arab tilidan kelib chiqqan va shu asosda ularni izohlash mumkin. Shuni ta'kidlash kerakki, kishi nomlari yoki antroponimlar deb ataladigan so'zlar bu antroponimlar – so'z birikmalarining shakllanishida faol ishtirok etib, ko'pincha hunarmandlar, olimlar, do'kondorlar va boshqalarning mansubligini bildiradi.

Xulosa qilib aytganda, S.Ayniyning "Esdaliklar" asaridagi antroponimlarining lug'aviy tahlili shuni ko'rsatadiki, asar mazmunini oshirishda kishi nomlari muhim o'rin tutadi. Ularni mifologik, tarixiy payg'ambarlar, din arboblari, shahzodalar va boshqa zodagonlar, yozuvchilar, shoirlar, rahbarlarning nomlari kabi kichik guruhlariga bo'lish mumkin. Tuzilishiga ko'ra kishi ismlari oddiy, yasama, murakkab va kompozitsion guruhlariga bo'linadi. Bu asar adabiyot durdonalaridan biri bo'lib, asarda aks ettirilgan turmush sifati va tabiati, kasb-hunar, xalq urf-odat va an'analarini aks ettirishda antroponimlardan foydalanilgan. Bu boshqa fanlar, jumladan, tarix va etnografiya uchun ham o'rganilishi katta ahamiyatga ega.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. Айни, Садриддин. Куллиёт. Ҷ.7 қ 3.4. – Душанбе: Ирфон, 1962. – С.648.

2. Айни, Садриддин. Куллиёт. Ҷ.6 қ 1.2. – Душанбе: Ирфон, 1962. – С.415.

3. Ҳомидов Д.Р. Топонимияи водии Кешрӯд / Ҳомидов Д.Р. / (таҳлили таърихия забоншиносӣ). (нашри дувум). – Душанбе: Маориф, 2014. - 168 с.

4. Ҳомидов Д.Р. Забони тоҷикӣ ва номшиносӣ. / Ҳомидов Д.Р. – Душанбе: Маориф, 2018. - 210 с

5. Фафуров О. Тафсири мухтасари номҳои ҷуғрофӣ. / О. Фафуров. – Душанбе: Маориф, 1983. – 144 с